

OP REIS VOOR DEVOTIE EN STATUS

Bloemlezing van Nederlandse pelgrimsverslagen

Uit de periode 1450 tot 1650 resteren circa dertig reisverslagen van Jeruzalemgangers uit de Nederlanden. Literatuurhistoricus Ben Wasser stelde een bloemlezing samen van de meest representatieve en karakteristieke fragmenten. Samen geven ze het totale verloop van een pelgrimstocht mooi weer.

In de zomer van 1450 aanvaardde Arent van Gelre en Gulik en graaf van Zutphen een pelgrimstocht naar het Heilige Land met in zijn gevolg een 'clerc' die zich bekendmaakte als *'een groot geleert doctoer ende priester die sinen properen naem van ootmoedigheid niet noemen en wil'* en die optekende wat hij met eigen ogen – zoals hij ons verzekert – zag. Daarmee is dit het eerste pelgrimsverslag in de landstaal. Al snel zouden er meer volgen, want in de tweede helft van de vijftiende eeuw vond er een opleving plaats van pelgrims-tochten naar Jeruzalem. Uit de periode 1450 tot 1650 resteren er een dertigtal van dergelijke reisverslagen.

Sinds de val van Akko in 1291, waarmee het laatste bolwerk van de kruisvaarders in het Heilig Land verloren was gegaan, gold er een kerkelijk verbod op de bedevaart naar Jeruzalem als een economische sanctie; op straffe van excommunicatie mocht deze

niet zonder speciale toestemming van de paus niet doorbroken worden. In de loop van de vijftiende eeuw versoepelde deze maatregel geleidelijk, tegelijkertijd wijzigde ook de houding van de Arabische en later de Turkse overheid tegenover de pelgrims – die overigens altijd vrij tolerant was gebleven. In tijden van oplevende schermutselingen konden de pelgrims nog wel eens extra moeilijkheden in de weg worden gelegd, zoals Jan van Cotwijk in 1598 nog zou ondervinden, toen hij in Damascus geconfronteerd werd met begerige autoriteiten die dachten dat *'wij allemaal gout kacken'*, zoals hij verontwaardigd noteerde.

Bij de herleving van de pelgrims-tochten in de vijftiende eeuw beschikten de monniken van het klooster Sion intussen over een handleiding voor het rondleiden van pelgrims langs heilige plaatsen. Terug in het pelgrimsverblijf van het klooster maakten veel pelgrims daar dankbaar gebruik

van en schreven ze hele passages over. Op die manier zijn er veel pelgrimsverslagen uit die tijd vrijwel gelijklopend opgesteld volgens de strikte volgorde van de *Ordo Processionis* in die handleiding. De formele benadering van de verslaglegging is verklaarbaar. Pelgrims beschouwden hun notities als een officieel document, ofwel als testimonium van hun Jeruzalembedevaart. De bedevaart verleende immers status en die werd door zo'n schriftelijk document bevestigd, vergelijkbaar met het lidmaatschap van de Jeruzalembroederschap na de volbrachte tocht, maar ook met het figureren op het groepsportret van de broederschap – denk aan de schilderijen van Jan van Scorel.

LEGENDARISCH LAND

Bij een viertal vijftiende-eeuwse pelgrimsverslagen gaat het om méér dan alleen devotie en status – het zijn boeken met een veel ruimere opzet en bijkomende intenties. Zo trok Joost van

Ben Wasser houdt zich als literatuurhistoricus bezig met de reisbeschrijvingen van Nederlandse Jeruzalem- en Compostelgangers. Eerder verscheen van zijn hand *Nederlandse Pelgrims naar het Heilige Land 1450-1650*.

Een uitgebreider bibliographie raisonnée is te vinden in: *De Gulden Passer, Bulletin der Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen*, nr. 69 (1991).

Schilderij van Jan van Scorel. Twaalf leden van de Jeruzalembroederschap te Haarlem, omstreeks 1528. De derde man van rechts is Jan van Scorel zelf. Frans Hals Museum, Haarlem.

Een Europese pelgrim draagt op deze tekening van Pieter Bruegel de Oude (ca. 1550) de sint-jakobsschelp van de bedevaart naar Santiago de Compostela en tal van andere, waarschijnlijk loden, bedevaartstekens. Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam.

Ghistele, een patriciër uit Gent, in 1481 na zijn bezoek aan het Heilig Land, vanuit Egypte en de Sinaï naar Aden en later vanuit Aleppo naar Tabriz in Perzië – beide keren in een vergeefse poging door te dringen tot het legendarische *Pape Jansland* dat door hem in Ethiopië werd gesitueerd. In Aden werd de overtocht hem verboden en in Tabriz werd de reis hem sterk ontraden. Hij liet zich dan maar door de kooplieden aldaar uitgebreid inlichten over de situatie in het verre en vreemde achterland. Ook Anselm Adorne uit Brugge, een bankier van Italiaanse afkomst, reisde in 1469 langs een andere weg dan de gebruikelijke via Venetië. Hij voer op eigen gelegenheid via Tunis naar Alexandrië, maakte zijn opwachting bij de sultan van Caïro en doorkruiste na zijn bezoek aan Jeruzalem de landstreken van Galilea en Syrië. Op de terugweg werd hij ontvangen aan het koninklijk hof te Napels. Deze

zoek naar het graf van de apostel Thomas en het even legendarische heiligdom van de Driekoningen op de berg Faz. Fantastische motieven uit vroegere bronnen, als de *Reis van Jan van Mandeville*, hebben in dit verhaal de overhand. Daarmee wint het wel aan avontuur en geheimzinnigheid, iets wat ongetwijfeld de reden was waarom dit reisverhaal veel later in 1652 nog eens als volksboek in de verzamelband *Verscheide Voyagien ofte reysen [etc]* werd uitgegeven.

Behalve de naar inhoud en karakter afwijkende reisbeschrijvingen van de drie hierboven genoemde Vlamingen neemt ook het vijftiende-eeuwse pelgrimsverslag van Jan van Berchem, een edelman uit de omgeving van Lier, een aparte plaats in. In dit verslag vinden we behalve de tochten naar het Heilig Land, Egypte en de Sinaï nog een aantal andere *itineraria* van bedevaarten, voornamelijk in Italië en Zuid-Frankrijk. Midden in de pelgrimstocht naar Compostela breekt het handschrift jammer genoeg af in Béziers. Dit boek was kennelijk bedoeld als een vademecum, een uitgebreide, zowel praktische als devotionele reisgids – zeker ook interessant

voor kooplieden en rondtrekkende ambachtslieden. Dit soort routebeschrijvingen fungeerde tot in de zestiende eeuw als voorloper van landkaarten, zoals het bekende Brugs *Itinerarium* uit de veertiende eeuw dat de weg wees naar alle belangrijke Europese handelssteden tot het Russische Novgorod toe, maar evenzeer naar bekende bedevaartsoorden als Santiago de Compostela, Roc-Amadour, Rome en Jeruzalem.

PRAKTISCHE RAAD

In het verslag van de Rijnlandse pelgrims uit het hertogdom Gelre anno 1473 verschijnt voor het eerst de beschrijving van Venetië, met daarbij praktische raad met betrekking tot reisbehoeftigheden, financiën, contract met de kapitein voor de overtocht en de beschrijving van die overtocht zelf. De in Venetië uitgegeven gidsen bevatten behalve de beschrijving van de stad en de zeereis naar Jaffa soms ook een beschrijving van het bezoek aan Jeruzalem in overeenstemming met de handleiding van het klooster Sion.

Het bezoek aan Jeruzalem varieerde in duur van negen tot veertien dagen. Tijdens dit verblijf konden veel pelgrims de tocht naar de Jordaan niet maken, omdat de toestemming hiervoor hen door de Turkse autoriteiten werd onthouden of omdat de tocht vanwege de onveilige situatie door de paters van Sion werd afgeraden. Om diezelfde reden was het in de vijftiende en zestiende eeuw voor de gewone pelgrim vrijwel onmogelijk de heilige plaatsen in Galilea en in Judea te bezoeken. Dat gold ook voor het reizen naar Syrië, Egypte en de berg Sinaï. Dat was alleen voorbehouden aan zeer welgestelde mensen als Anselm Adorn en Joost van Ghistele die zich goede en betrouwbare begeleiding konden veroorloven.

'DIT SOORT ROUTEBESCHRIJVINGEN FUNGEERDE TOT IN DE ZESTIENDE EEUW ALS VOORLOPER VAN LANDKAARTEN. ZE WEZEN DE WEG NAAR BELANGRIJKE EUROPESE HANDELSSTEDEN EN BEKENDE BEDEVAARTSOORDEN'

reis werd dus vrijwel zeker mede ondernomen vanuit het oogpunt van diplomatie en handelsbelangen. Ook voor Van Ghistele als vooraanstaand burger van Gent zullen soortgelijke bedoelingen hebben gegolden.

Jan Aerts die van 1481 tot 1485 een pelgrimstocht ondernam, maakt zich bekend als priester uit Mechelen en zegt zich te hebben aangesloten bij een Portugese handelsexpeditie. Zijn verslag is erg slordig en onnauwkeurig, vooral waar hij verder van de gebaande wegen raakt. Zo zwerft hij door vaag aangeduide Arabische en Perzische landstreken op

KRITIEK

Het laatste pelgrimsverslag uit de zestiende eeuw, dat van Jan van Cotwilt uit 1598, loopt met zijn theologische uitweidingen vooruit op de wereldwijde beschrijvingen uit de zeventiende eeuw. Deze laatste sluiten aan bij de ideeën van de contrareformatie, een beweging die de pelgrimage zonder de uitwassen verdedigde. De contrareformatie probeerde het geestelijk klimaat binnen de kerk van Rome te zuiveren en het verloren terrein terug te winnen. Het kreeg hierbij de steun van de katholieke vorsten die het oude gezag wilden handhaven. Zo financierde het aartshertogelijk paar Albrecht en Isabella de barokke pracht en praal van de tot dan toe zeer bescheiden Zuid-Nederlandse bedevaartsplaatsen Halle en Scherpenheuvel. De pelgrimage naar Jeruzalem en

het Heilig Land was daartegenover eigenlijk nog het minst verdacht en kon ook het best verdedigd worden vanwege de directe aanknopingspunten met de Bijbel. Wat dit laatste betreft betoonde de minderbroeder Anthonius Gonzales zich in zijn *Hierusalemsche Reyse* een ware apologete en Bijbelkenner. De franciscaan Bernardinus Surius gooide het over een andere boeg. Hij stak in zijn *Godtvruchtighen Pelgrim* de loftrumpet over zijn orde en pleitte voor de macht van kloosters over de hele aarde sinds de tijd dat de kruisvaarders het Heilige Land hadden moeten verlaten. Pater Jan van der Linden, celebroeder te Antwerpen, richtte zich met het verslag van zijn bedevaart in 1633 meer tot de jeugd die hij, aan de hand van een soort schoolboek, de situatie en wonderbaarlijkheden van het

Heilige Land probeerde in te prenten.

Uiteindelijk luidde de reformatie de neergang van de pelgrimage in de Nederlanden in, ook die naar Jeruzalem. Daarbij kwam dat het geloof als voornaamste rechtvaardiging te mogen reizen had afgedaan. Inmiddels was mogelijk op andere manieren te reizen dan uitsluitend als vrome pelgrim. Ook kregen de pelgrims meer oog voor profane zaken en was Jeruzalem niet meer het centrum van de aarde. De pelgrim moest zijn plaats voortaan delen met de ontdekkingsreiziger, de avonturier, de piraat en de walvisvaarder. ■

Jeruzalem, 1487. Uit: Conrad Grünenberg, *Beschreibung der Reise von Konstanz nach Jerusalem*. Bodenseegebiet, 1487. Badische Landesbibliothek Karlsruhe, Cod. St. Peter, pap. 32.

DIT IS DE PELGRIMAGE VAN HET HEILIG LAND EN DAAROMTRENT. BLOEMLEZING UIT DE REISVERSLAGEN VAN DE JERUZALEMGANGERS UIT DE NEDERLANDEN, 1450-1650. Ben Wasser (Uitgeverij Verloren, Hilversum 2014), 242 blz., € 27,00

